

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНТЕКСТУАЛІЗАЦІЯ БІБЛІЄЗНАВЧИХ СТУДІЙ У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ: В ПОШУКУ ЕФЕКТИВНИХ СТРАТЕГІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті висвітлено низку стратегій європейської контекстуалізації біблієзнавства в Київській духовній академії з урахуванням як ретроспективи їхнього становлення у пізньомогиллянську добу, так і особливостей розвитку, пов'язаних із функціонуванням цього закладу в системі православної духовної освіти. З'ясовано шляхи і форми усвідомлення київським біблієзнавчим середовищем зв'язків з європейським духовно-інтелектуальним контекстом, способи входження до нього, специфіку рецепції та освоєння здобутків європейського біблієзнавства, що виникали на перетині різноконфесійних методологій із науково-критичним дискурсом.

Ключові слова: Біблія, біблійні студії, біблійна освіта, наука, богослов'я, європейський контекст, Київська духовна академія.

Вивчення вітчизняної біблієзнавчої спадщини Київської духовної академії (КДА) показало важливість врахування європейського дослідницького контексту (Головащенко, 2008). Втім, залишається потреба у детальнішому виясненні шляхів усвідомлення київським біблієзнавчим середовищем своїх зв'язків із європейським духовно-інтелектуальним контекстом, способів входження до нього, стратегій освоєння європейських біблієзнавчих здобутків, що виникали на перетині різноконфесійних методологій, дискурсів теологічно-апологетичного і науково-критичного. Тож метою цієї статті стане висвітлення низки стратегій європейської контекстуалізації біблієзнавчого дискурсу в КДА – з урахуванням як досвіду пізньомогиллянської доби, так і обставин, пов'язаних з функціонуванням цього закладу в системі православної духовної освіти.

«Могиллянська доба»: перший досвід європейської контекстуалізації біблійних студій. Зародки київського православного біблієзнавства ще в XVII–XVIII ст. повставали в полі взаємодії православ'я як з католицькою, так і з протестантською богословськими традиціями, за можливостей навчання у європейських школах і університетах. Тоді у Києво-Могиллянській академії (КМА) та у приватних книжкових зібраннях її вихованців склався потужний фонд біблієзнавчої літератури. У різноманітних жанрах було представлено опрацювання оригінальних і перекладних текстів Біблії на підставі патристичної, середньовічної, ренесансної, реформаційної, постреформа-

ційної (барочної) екзегези, а також зародків новочасної біблійної критики: філологічної, літературної, історичної.

Ця текстуальна й теоретична база уможливила залучення київського академічного середовища до загальноєвропейського культурного контексту. У результаті могла виникнути власна традиція опрацювання Біблії на основі синтезу православних принципів та науково-критичних здобутків новочасного європейського біблієзнавства. Основними формами реалізації цього потенціалу у КМА стали вивчення та викладання біблійних мов; текстологічне й філологічне опрацювання Біблії; початки перекладацької праці; розбудова академічної біблієзнавчої освіти; зародки авторських практик біблійної екзегези на основі гомілетичного та морально-настановчого коментування богослужбових біблійних видань (Головащенко, 2002a; 2002b). Поступове залучення до освоєння Біблії новочасної текстуальної, філологічної, літературної, історичної критики знаменувало трансформацію київської біблієзнавчої культури протягом пізнього «могилянського періоду» (Головащенко, 2013).

Відповідно, формувалася непроста для православ'я герменевтична перспектива: попри панування алегоризму та моралістичності в екзегезі, Біблія вже з середини XVIII ст. почала сприйматися «насамперед як книга Священної історії»; прагнення «ухопити та зрозуміти священний текст в його історичній перспективі» позитивно поцінювалося як «біблійний реалізм» у бого-

словській освіті. І хоча розлогий масив біблійно-літературної літератури в Київській академії сприяв «якомога ряснішому читанню позанавчальних джерел», це могло обернутися небажаним «західництвом» місцевих дослідницьких практик (Флоровский, 2009, с. 142, 190–191, 257–259).

Перетворення Київської академії на початку XIX ст. на конфесійний заклад, об'єктивно зумовлене внутрішніми церковними потребами і трансформаціями загальноєвропейського культурно-освітнього процесу, визначило виразний конфлікт між відкритістю до європейського досвіду та ідейно-заангажованими умовами його застосування.

Входження православного біблієзнавства до європейського ідейно-інтелектуального контексту: проблеми і труднощі. Упродовж XIX – початку XX ст. закладалася світова проблематика вивчення Біблії, виокремлювалися й конкурували теоретичні позиції та школи. Для православного біблієзнавства це був досвід зіставлення вірності власній традиції з потребою входження до європейського духовно-інтелектуального простору. Вирішальний внутрішній вплив мали ідейно-дидактичні завдання православного богослов'я, духовних академії як навчальних закладів.

Ще з початку XIX ст. православні дослідники Біблії демонстрували певне відчуження від західних, особливо у царині «високої», філологічної та літературної критики Біблії. До того ж «духовна цензура забороняла викладати ідеї раціоналістів на сторінках церковних журналів та книг» (Мень, 1987, с. 279). Обмеження на біблійно-перекладацьку справу та дослідження Біблії загалом, що посилювалися після скандальної ліквідації Російського Біблійного товариства, живилися побоюваннями запозичити із Заходу «хибний містицизм», «шкідливі погляди», які «виросли на чужому ґрунті» (Михаил (Лузин), 1878, с. 30–34; Флоровский, 2009, с. 259, 277–280). Через це аж до 1860-х рр. у православному біблієзнавстві, у т. ч. в КДА, не було готовності відкрито й серйозно реагувати на західну «негативну» біблійну критику. Брак доступних перекладів закордонних книг робив із них «заборонені плоди» (Михаил (Лузин), 1898, с. 136–138, 144–145).

Не дивно, що з другої половини й особливо з останньої чверті XIX ст., коли під значним впливом «якщо не духовного, то житейського й літературного зближення з Заходом» у православної академічній культурі оживало біблієзнавство, складалася певна «некритична залежність», «компліативність», «західницька інерція», «віра в чужі відповіді». Поставала звичка «уникати відкритої дискусії, розбіжностей», щоб не «привертати надмірну увагу супротивника» (Ми-

хаил (Лузин), 1898, с. 184, 187–188; Флоровский, 2009, с. 257–259, 448, 460–462, 527–528).

Початок у 1860–1870 рр. критичної переоцінки стану й перспектив православної біблійної науки супроводжувався в духовно-академічному середовищі відвертою артикуляцією потреби у «більш серйозній, ніж раніше» реакції на західну «негативну» критику, «більш повного й ретельного вивчення західної богословської науки» з метою «засвоїти плоди західної апологетики і прогиставити їх поширенню негативних гатешніх вчень у нас» (Михаил (Лузин), 1898, с. 136–141, 146–148).

Чинниками «зовнішнього самовизначення» православної біблійної науки, розвитку її «критичного напрямку» у другій половині XIX ст. поступово ставало ґрунтовне знайомство з західною дослідницькою літературою (Мальшевский, 1869, с. 121–122; Титов, 2003, с. 400). Відбувалися критичне зіставлення православних методів вивчення й тлумачення Біблії із західними (Михаил (Лузин), 1878, с. 20–22; Сольский, 1869, с. 817); аналізувалося співвідношення «негативної» критики й ортодоксальної апологетики Біблії на Заході (Михаил (Лузин), 1878, с. 28). Один із провідних київських біблієзнавців, професор С. М. Сольський, зауважував, що свідоме засвоєння позитивної сторони книг Святого Письма може досягатися «лише за умов ґрунтового наукового аналізу існуючих негативних критичних поглядів на неї» (Сольский, 1887, с. 360–361).

Критичне опрацювання західної літератури відбувалося в Києві в рамках нових форм освітньо-наукової комунікації. Важливим чинником поширення науково значущих біблійних праць стала богословська періодика. У Києві «примітні твори іноземної богословської літератури» з 1860-х рр. виявляв часопис «Труды Киевской духовной академии» (Сольский, 1869, с. 815–816; Корольков, 1881, с. 338). У цих умовах православні дослідники Біблії з КДА відзначилися пошуками ефективних дослідницьких та апологетичних стратегій, які б забезпечили органічне входження до європейського світоглядного та методологічного контексту.

Герменевтична стратегія аналізу і спростування «негативної» біблійної критики та її європейський контекст. У другій половині XIX ст. побудову такої стратегії ініціював єп. Михаил (Лузин), деякий час ректор і викладач КДА. Його ідеї неодноразово конгеніально збігалися з позиціями київських біблійних кінця XIX – початку XX ст.: С. М. Сольського, Ф. Я. Покровського, В. П. Рибінського, Д. І. Богдасhevського, О. О. Глаголева.

Пропонувалася детальна апологетична схема, де докладний розбір міркувань, суджень, доказів і висновків негативної критики, розкриття методів і прийомів слугували доведенню автентичності й достовірності змісту біблійних книг та самої біблійної історії. Важливою метою було «засвоїти плоди західної апологетики... скористатися її досвідом... запозичити силу й багатство її» (Михайл (Лузин), 1898, с. 142–144, 148).

Київський погляд на новочасну раціоналістичну трансформацію в європейському біблієзнавстві. Поєднання наукового дослідження Біблії з її церковною апологією стало відповіддю київських православних дослідників на масштабну раціоналістичну трансформацію європейських біблійних досліджень. Так, ще з середини XVIII ст. «священний кодекс біблійних книг перетворився на звичайну збірку кращих витворів релігійного письменства». До них був застосований метод «той самий, який звичайно застосовують до стародавніх літературних пам'яток», а зв'язок для даних з різних наук шукався «в одному історичному елементі». Вивчення біблійних книг стало дисципліною історико-літературною, де вони «трактуються як звичайні твори, що відрізняються від інших лише релігійним характером і змістом». Цим і живився раціоналізм, особливо у ліберальному протестантському богослов'ї (Сольский, 1877, с. 249, 271–272; Сольский, 1887, с. 363–366).

Друга половина XVIII та початок XIX ст. в європейських біблієзнавчих дослідженнях проминули «у повному торжестві раціоналізму... Ейхгорн, Гердер та численні інші раціоналісти, енциклопедисти, гуманісти... під пагубним впливом подібних мислителів було виховано багато тлумачів і критиків» (Сольский, 1870, с. 598–599). Радикальну «негативну» біблійну критику запліднила німецька класична філософія, особливо гегелівська: теорії Д. Штрауса та Ф. Х. Баура «знівельовували божественне об'явлення як історичне явище» (Сольский, 1866, с. 497–498). Пафос системотворчості та розгляд історії крізь призму логіки розвитку ідей визначили методологію «нової тьобінгенської школи» (Сольский, 1877, с. 274–275). Послідовники Баура зберегли основний раціоналістично-критичний мотив: «звести чудесні біблійні оповіді в розряд звичайних подій» (Сольский, 1866, с. 501–502).

У другій половині XIX ст. поруч із «баурівською» та «пост-баурівською» виникла «документарна теорія» Ед. Рейсса, К. Г. Графа, В. Фатке, Ю. Велльгаузена. Вплив гегельянства детермінував такі її риси, як принцип розвитку та

історичної стадіальності релігійних форм; застосування діалектичної тріади для реконструкції історичних процесів; оцінка профетизму як вищої стадії розвитку старозавітної релігії у зв'язку з наголосом на чуттєвому компоненті в ній. Водночас було продовжено історико-критичний аналіз «загальноісторичних передумов» виникнення біблійного тексту. Проблематика в рамках цієї теорії надовго визначила спрямування полеміки в європейському біблієзнавстві. Під впливом «ново-тьобінгенців» та школи Ю. Велльгаузена перебував Е. Ренаң, який своїми історично-художніми реконструкціями євангельської історії «популяризував результати негативної протестантської критики» (Сольский, 1877, с. 282).

Запропонована Д. Штраусом, «тьобінгенською школою» та школою Ю. Велльгаузена історико-літературна критика Біблії, ґрунтована на філософському раціоналізмі й історичному еволюціонізмі, сприймалася як зазіхання на основи християнської віри. А спроби деяких західних дослідників консервативного (наприклад, В. М. Л. Де Ветте), або ліберального (А. Гарнак, А. Річль) сполучити віру й історичну критику здавалися православним внутрішньо конфліктними (Мень, 1987, с. 279).

Пошуки київськими православними академістами ідейних спільників серед європейських дослідників Біблії. У відповідь на зазначений «раціоналістично-критичний поворот» актуалізувалося відрізнєння «видатних творів» від «раціоналістичної пустелі» (Корольков, 1881, с. 336–338): київські академісти шукали на Заході ідейних та методологічних спільників. Таким вважали заснований на початку XIX ст. Ф. Шлейєрмахером «раціонально-супранатуралістичний» напрям «досить поміркованого спрямування, що стримувало крайні пориви раціоналізму». Друга лінія, «школа догматичного напрямку», визначила ортодоксально-протестантські погляди «критиків-апологетів» середини та другої половини XIX ст., котрі прагнули «зіставити апологетичний характер із сучасною формою побудови науки». Третім напрямом став т. зв. «історико-граматичний, який незалежно від церковного вчення та упереджених філософських теорій прагне зрозуміти християнське віровчення в історичному, “об'єктивному” значенні», віддаючи належне науковим даним, «пом'якшує раціоналістичну сваволу в біблійній екзегетиці». Так вироблявся історико-критичний метод, що прагнув уникати «крайніх» висновків (Сольский, 1866, с. 499–501; 1870, с. 599–600; 1877, с. 273–275, 280–284).

Критико-бібліографічні огляди київських авторів 1880-х рр. – першої декади ХХ ст. підтвердили наявність у європейських біблійних студіях «апологетичного» («ортодоксального», «консервативного»), «критичного» («тенденційного», «негативної критики», «грубо-раціоналістичної точки зору»), а також «середнього напрямку» (Рыбинский, 1900, с. 287–288; Царевский, 1884, с. 108; 1885, с. 478, 492). Впливи «ортодоксального протестантизму» живили зацікавленість православних біблієзнавців у новозавітній проблематиці: «Генгенберг або Геферник приваблювали багатьох своїм месіанським чи “христологічним” тлумаченням Старого Завіту» (Флоровский, 2009, с. 448–450). У Києві постійно цікавилися спробами західних колег-апологетів опиратися як «спіритуалістичним», так і «натуралістично-критичним» поглядам на біблійну історію, взагалі «модним» раціоналістичним теоріям (Рыбинский, 1898, с. 430, 437–438, 441; 1905, с. 414, 418–420, 423–425).

Раціональна перевірка біблійних повідомлень даними «позитивних наук» як європейський виклик. Наріжним каменем полеміки біблієзнавців КДА із західними дослідниками з 1880-х рр. було питання про раціональну перевірку біблійних повідомлень даними конкретних наук: египтології та асиріології, астрономії, геології, порівняльної міфології тощо. Однією з центральних стала дискусія про історичність і науковість біблійних оповідей про створення світу, до якої долучилися й вихованці КДА (Песоцкий, 1898; Ястребов, 1903). Але вузловим залишалося питання про застосування принципів історизму, еволюціонізму та методів історичної критики у дослідженні Біблії. Проблемою було те, що під впливом «старозавітної критичної школи» піддавалася сумніву історична достовірність біблійних повідомлень. А утверджуючи історичну першість профетизму та пророчої літератури, раціоналістична «документарна теорія» впливала на оцінку не лише законодавчих чи історичних, але й пророчих книг Старого Завіту (Покровский, 1890, с. 61–98; Царевский, 1886, с. 694). Врешті-решт визнавалася потреба «для вирішення важкої проблеми П'ятикнижжя детально досліджувати всю культурну історію семітичної давнини» (Рыбинский, 1898, с. 442–443).

Структура закордонних новозавітних досліджень аж до початку ХХ ст. демонструвала боротьбу ортодоксів проти поглядів, закладених свого часу «новою тюбінгенською школою».

Серед дискусійних в Європі питань, важливих для київських православних дослідників Нового Завіту, були історія походження й авторства Євангелій, книги Діянь і Послань, їхня автентичність, історична достовірність іншого змісту (Царевский, 1882, с. 208–209, 211, 215–216; 1883, с. 688–690, 694–695, 698–699).

До дещо екзотичних можна віднести помічені київськими дослідниками гіпотези радикальних представників біблійної критики про вплив на новозавітну літературу східних доктрин, зокрема, буддизму (Царевский, 1885, с. 494). Такі спроби закладали тоді підґрунтя порівняльно-релігієзнавчого аналізу біблійних оповідань. Привертали увагу зародки структуралістського підходу (Царевский, 1882, с. 213), а також спроби психологічних реконструкцій, які ще потребують додаткового вивчення (Рыбинский, 1905, с. 416–417).

Так, через зіставлення традиційної та науково-раціоналістичної парадигм вже з 1860-х рр. розпочалося критичне осмислення православними дослідниками своїх методологічних відмінностей від європейського «інославного» біблієзнавства, рефлексія щодо засад та меж біблійної критики.

Висновки. Становлення висвітлених вище стратегій осмислення західних впливів та реагування на них відбувалося саме тоді, коли більш як на століття уперед формулювалися основні питання світового біблієзнавства, виокремлювалися і конкурували між собою різні теоретичні позиції та школи. Для київських православних дослідників це були перші спроби зіставити вірність власній догматичній і культурній традиції із входженням до європейського духовно-інтелектуального простору.

Здійснений тут аналіз вказує, однак, на цікаві перспективи: досі недослідженими залишаються саме *практики* інтеграції до європейського дослідницького контексту, реалізовані представниками київської духовно-академічної біблієзнавчої школи. Зокрема, це спроби адаптації іноземного досвіду використання біблійного матеріалу в академічному й популярному викладанні (створення православного біблієзнавчого підручника або «шкільної Біблії»); методи й засоби застосування іноземних джерел у навчально-пошуковій та науково-дослідній роботі в стінах КДА; критико-бібліографічне опрацювання й рецензування західної біблієзнавчої літератури як особливий жанр фахової комунікації. Докладніше ці практики висвітлюватимемо в наступних розвідках.

Список посилань

Головащенко, С. (2002а). Біблійна та біблеїстична книжність в Київській академії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.: європейський контекст. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 20, 55–64.

Головащенко, С. (2002б). Європейська біблеїстика в Київській Академії: текстуальна репрезентація персоналій та традицій. *Матістеріум. Історико-філософські студії*, 9, 22–34.

- Головащенко, С. (2008). Філософські та богословські засади західноєвропейської біблеїстики: досвід критики та рецензії в КДА (друга половина XIX – початок XX ст.). У І. Бондаревська, & В. П. Козловський (Ред.), *Могилянські історико-філософські студії* (с. 188–213). К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Головащенко, С. (2013). Про Роль «Могилянської доби» в становленні й розвитку київського духовно-академічного біблієзнавства. *Труди Київської Духовної Академії*, 19, 100–107.
- Корольков, И. (1881). Двадцатилетие журнала «Труды Киевской духовной Академии» (1860–1879) [продолжение]. *Труды Киевской духовной академии*, 7, 324–360.
- Корольков, И. (1882). Двадцатилетие журнала «Труды Киевской духовной Академии» (1860–1879) [окончание]. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 449–464.
- Мальшевский, И. (1869). Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 64–138.
- Мень, А., прот. (1987). К истории русской православной библистики. *Богословские труды*, 28, 272–290.
- Михаил (Лузин), еп. (1878). Столетие из истории толкования Библии у нас в России. У *Годичный акт МДА 1 октября 1877 г.* (с. 7–35).
- Михаил (Лузин), еп. (1898). *Библейская наука. Книга первая: Очерк истории толкования Библии.* (Н. Троицкий, Ред.) Тула: Тип. И. Д. Фортунатова.
- Песоцкий, С. (1898). К вопросу об историческом характере Моисеева сказания о творении мира (по поводу возражений отрицательной критики). *Труды Киевской духовной академии*, 3, 289–329.
- Покровский, Ф. (1890). По поводу возражений современной критики против существования Моисеева закона ранее древнейших пророков-писателей (Речь, произнесенная на годичном акте Киевской духовной академии 15 октября 1889 г.). *Труды Киевской духовной академии*, 1, 61–98.
- Рыбинский, В. (1898). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший 1897 год. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 429–456.
- Рыбинский, В. (1900). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1899 год. *Труды Киевской духовной академии*, 6, 286–310.
- Рыбинский, В. (1905). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1904 год [окончание]. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 413–435.
- Сольский, С. (1866). Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики [окончание]. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 466–506.
- Сольский, С. (1869). Обзор трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени [окончание]. *Православное обозрение*, 6, 797–822.
- Сольский, С. (1870). Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1. История науки по Ветхому Завету и история происхождения Ветхозаветных книг. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 589–640.
- Сольский, С. (1877). Из лекций по Новому Завету. *Труды Киевской духовной академии*, 8, 234–284.
- Сольский, С. (1887). Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? *Труды Киевской духовной академии*, 3, 358–376.
- Титов Ф., прот. (2003). *Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка.* К.: Гопак.
- Флоровский, Г., прот. (2009). *Пути русского богословия.* М.: Институт русской цивилизации.
- Царевский, А. (1882). Библейская литература истекшего 1881 года на Западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 206–220.
- Царевский, А. (1883). Библейская литература истекшего 1882 года на Западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 685–700.
- Царевский, А. (1884). Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 103–123.
- Царевский, А. (1885). Библейская литература истекшего 1884 года на Западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 470–504.
- Царевский, А. (1886). Библейская литература истекшего 1886 года на Западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 675–712.
- Ястребов, М. (1903). Соглашение библейского сказания о миротворении с научными данными и выводами естествознания. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 1–29.

S. Golovashchenko

EUROPEAN CONTEXTUALIZATION OF BIBLICAL STUDIES AT KYIV THEOLOGICAL ACADEMY: FINDING EFFECTIVE STRATEGIES (2nd HALF OF THE 19th – BEG. OF THE 20th c.)

This paper highlights a number of strategies in the European contextualization of biblical studies in Kyiv Theological Academy; the ways and forms of interrelations with the European spiritual and intellectual context, of the reception of the European biblical studies achievements. From the 2nd half of the 19th c. to the beg. of the 20th c., Kyiv Theological Academy researchers focused on the strategies for analysis and refutation of the “negative” biblical criticism; historical and theological evaluation of the modern rationalistic transformations in European biblical studies; apologetically oriented comparison of theological and academic approaches. The biblical polemic of Kyiv Theological Academy scholars with Western scholars mostly touched the use of historical evolutionism and historical criticism of the analysis of biblical books; a possibility of rational verification of biblical stories through scientifically derived evidence. Kyiv researchers constantly discovered, in the Western works, examples of apologetic resistance aimed against the rationalist theories, as natural allies of Orthodox apologetics. The discussion with non-Orthodox radical doctrines became an integral component of their entering the European cultural and theological context.

Keywords: Bible, Bible studies, Bible education, Science, Theology, European Context, Kyiv Theological Academy.

Матеріал надійшов 09.03.2017